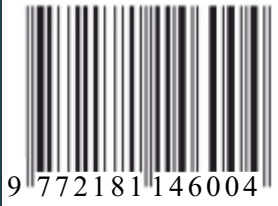

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Rasulov T.H., Dilmurodov E.B.,	Kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridrixs modelining ba'zi spektral xossalari	4
Ismoilova D.E.	Fermionli fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operator va uning spektri	9
Jumaev J.J., Tursunova S.F., Ibragimova Sh.E.,	Inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain	15
Djurayev D.R., Turayev A.A., To'rayev O.G'.	$Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr_2Ca_nCu_{n-1}O_y$ vismut asosli kupratlarning olinish texnologiyasi	21
Umarov Sh.A.	Shifrlash algoritmlarida kriptobardoshli mantiqiy amallardan foydalanish usullari	25
Ахмедов О.С.	Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек	30
Исломов Б.И., Жураев Ф.М.	Краевые задачи с условием Геллерстедта на параллельных характеристиках для вырождающегося нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа	34
Амиров С.Ф, Шаропов Ш.А, Сатторов Т.А.	Дифференциал трансформатор датчиклар оддий ва махсус структурали ночизиқ магнит занжирларининг математик моделлари	43
Турдиев Х.Х., Суяров Т.Р., Наврүзова М.Н.	Начально-краевая задача для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений	50
Tosheva N.A.	Lower bound of the essential spectrum of a family of 3×3 operator matrices	57
Akramova D.I.	Estimates for convolution operators related to A_∞ type singularities	63
Jo'raqulova F.M.	Bozonli fok fazodagi operatorli matritsaga mos Faddeyev tenglamasi	72
Rasulov T.H., Ne'matova Sh.B.	Umumlashgan Fridrixs modeli kvadratik sonli tasvirining komponentlari	77
Seytov Sh.J., Ochilova G.B.	Баъзи даврий реакцияларнинг математик моделлари	82
Sirliyeva F.A., Khudaybergenov K.K., Muminov Z.E.	Fuzzy neural network and agent technologies in the structural-parametric modeling of technological systems	87
Tosheva N. A., Qodirov S. O.	Python dasturlash tili yordamida matritsa sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash algoritmi	93
Хасанов И.И., Хасанов К.Х.	Начально-краевая задача для адвекции - дисперсионного уравнения дробного порядка	100
Husenov B. E.	Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class	107
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Nigmatova L. X.	Lisoniy sistemaning pog'onaviyligi va unda gipo-giperonimik munosabatlar	116
Sadigova S.I.	Phraseological combinations with ordinal numbers in English	123
Abdulxayrov D.P.	-Gan ekan shaklining mazmuniy ko'rinishlari	127
Xodjayeva D.I., Hoshimova G.M.	Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari	131

LISONIY SISTEMANING POG'ONAVIYILIGI VA UNDA GIPO-GIPERONIMIK
MUNOSABATLAR

Nigmatova Lolaxon Xamidovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
l.x.nigmatova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada lisoniy sistemaning pog'onaviy ko'p qavatli iyerarxik va nisbiy gipo-giperonimik munosabatlar haqida yoritib bergan. Lisoniy sistema boshdan oyoq birinchi bosqichdan eng quyi bosqichlargacha qat'iy sistemaviy qurilish tabiatiga ega. Hatto alohida bir leksemaning sememalari, ularda semalar tarkibi, sememaning nutqda o'z va ko'chma ma'nolarda voqelanishi, nutqiy leksik-semantik variantlarning leksema sememasiga munosabati sistemaviy tabiatga ega. Shuningdek, fonemalarda invariant-variant munosabatlarida ham, grammatik shaklning umumiy va xususiy ma'nolari orasidagi munosabatlarda ham zikr etilgan tadqiqotchilar tomonidan sistemaviylik mavjudligi ochib berilgan. Bundan biz qat'iy xulosa chiqara olamizki, o'zbek tili umumiy lisoniy sistema bosqichidan leksikada so'zning semantik variantigacha, fonologiyada fonemaning variantigacha, grammatikada shaklning xususiyligacha.

Kalit so'zlar: lisoniy sistema, gipo-giperonimik munosabatlar, privativlik munosabatlari, bosqich, sistema, pog'ona, derivatsion vositalar, grammatik sath, leksik sath, fonetik sath, leksik-semantik variantlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы многоуровневых иерархических и релятивных гипо-гиперонимических отношений языковой системы. В связи с тем, что частные отношения проявляются в отношениях каждого компонента, который выделяется в иерархическом делении этого целого с другими частями на этом уровне, мы узнаём об основных ступенях этой иерархии и единицах, которые выделяются на каждом уровне. Язык также носит строго системный характер построения от первого до высших уровней. Даже семы отдельной лексемы, состав сем в них, проявление семемы в речи в собственном и переносном значениях, отношение речевых лексико-семантических вариантов к семеме носят системный характер. Таким образом, узбекский язык так же построен на системности.

Ключевые слова: языковая система, гипо-гиперонимические отношения, привативные отношения, стадия, система, ступень, словообразовательные средства, грамматический уровень, лексический уровень, фонетический уровень, лексико-семантические варианты.

Abstract. This article sheds light on the multi-level hierarchical and relative hypo-hyperonymic relations of the linguistic system. The linguistic system has the nature of strict systematic construction from the first level to the lowest levels. Even the semes of a separate lexeme, the composition of semes in them, the manifestation of the sememe in speech in its own and figurative meanings, the relationship of speech lexical-semantic variants to the sememe of the lexeme have a systematic nature. Also, the existence of systematicity has been revealed by the mentioned researchers both in the invariant-variant relations in the phonemes and in the relations between the general and specific meanings of the grammatical form. From this we can draw a firm conclusion that the Uzbek language has developed from the stage of the general linguistic system to the semantic variant of the word in the lexicon, to the variant of the phoneme in phonology, and to the special form of the form in grammar.

Keywords: linguistic system, hypo-hyperonymic relations, privative relations, stage, system, step, derivational means, grammatical level, lexical level, phonetic level, lexical-semantic options.

Kirish. Lisoniy sistema – ko'p qavatli iyerarxik (pog'onaviy) va nisbiy gipo-giperonimik qurilishli murakkab butunlik. Privatvlik munosabatlari bu butunlikning pog'onaviy bo'linishida ajralib chiqadigan har bir tarkibiy qismning shu bosqichdagi boshqa qismlar bilan munosabatlarida namoyon bo'lishi sababli biz bu iyerarxiyaning asosiy pog'onalari va har bir pog'onada (bosqichda) ajralib chiqadigan birliklar haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim. Lisoniy sistemadagi pog'onaviylikni saqlagan holda biz bu bandda I–IV bosqich (pog'ona) va ularda ajralib chiqadigan birliklar tavsifini beramiz. Beshinchi va undan keyingi bosqich bo'linishlari va ularda ajraladigan birliklar uchinchi bobda ko'rib o'tiladi.

Tadqiqot metodologiyasi **I BOSQICH.** Inson uchun fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiluvchi lisoniy sistema fonologik-fonetik, leksik-semantik va grammatik vositalar majmuyiga bo'linadi. Har

bir majmuaning o'ziga xos vazifasi va birliklari borligi hammaga ayon. Faqat shuni eslatib o'tish lozimki, ayrim ishlarda alohida bir sath (tizimcha) sifatida uslubiy vositalar sathi ham ajratiladi. Nazarimizda, uslubiy vositalar lisoniy tizimda alohida, mustaqil bir sathni tashkil etmaydi, balki ustqurma, qo'shimcha ma'no va yondosh vazifa (konnotatsiya) sifatida har bir sath birliklariga hamrohlik, yo'ldoshlik qilib keladi. Shunga ko'ra lisoniy sistemaning II va undan keyingi bosqichlarida – alohida fonema, morfema, leksemalargacha lisoniy birliklar uslubiy bo'yoqdorlik (neytral)lik belgisi asosida korrelyatsiyalarni tashkil etadi. Shuning uchun stilistik vositalar majmuyi alohida bir sathni tashkil etmaydi. Demak lisoniy sistemaning birinchi bo'linish pog'onasida uch alohida, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan birliklar – sathlar ajralib chiqadi. Bular

1) fono-fonetik, leksik-semantik va grammatik sathlardir.

II BOSQICH. Bu bosqichda fonologik -fonetik sath birliklari majmuyi ikki guruhga –

a) bo'linadigan (diskret, segment) birliklar – fonemalar,

b) bo'linmas (supersegment) birliklar majmualariga ajraladi. Supersegment fonologik-fonetik birliklar majmuyini urg'u, ohang, ton kabi lisoniy vositalar tashkil qiladi.

Leksik-semantik sath esa bu bosqichda mustaqil so'zlar va ko'makchi (yordamchi) so'zlar guruhlariga bo'linadi. Grammatik sath birliklari bu bosqichda

a) so'z yasovchilar (derivatsion vositalar);

b) so'zlararo aloqalarni va o'ta umumlashgan ma'nolarni ifodalovchi qo'shimchalar (relyatsion qo'shimchalar) – so'zni nutqqa kiritishga moslovchi vositalar majmuyidan iboratdir.

Derivatsion vositalar leksika bilan uzviy bog'liq bo'lib, yangi lug'aviy ma'nolarni ifodalashga va hosil qilishga xizmat qiladi. Shunday bo'linish natijasida II pog'onada lisoniy sistema olti (6) majmuadan iborat bo'linishni (fonemalar, supersegment vositalar, mustaqil leksemalar, ko'makchi leksemalar, so'z yasovchi qo'shimchalar va relyatsion qo'shimchalar) beradi.

III BOSQICH. Bu bosqichda II bosqichda ajralib chiqqan majmualar o'z navbatida yangi bo'linishlarni beradi. Jumladan:

I. Fonemalar majmuyi unlilar, undoshlar va sonorlarga, supersegment fonologik vositalar majmuyi esa bo'g'in va diskret vositalar (fonemalar)ga hamroh, xos vositalar va butun so'z yoki gapga xos vositalar kabi guruhlarga bo'linadi.

II. Leksik-semantik sathning mustaqil so'zlar guruhi bu bosqichda deytik (ishora) ma'noli olmoshlarga, voqea-hodisalarni tasvirlash orqali atovchi–tasvirlovchi so'zlarga va atovchi nomlovchilarga bo'linadi.

Leksik sathning ko'makchi (yordamchi) so'zlar majmuyi bu bosqichda ikki guruhga – a) so'z va gaplarni bog'lashga xizmat qiluvchi bog'lovchi va ko'makchilarga, b) gap va so'zlarga turli xildagi modal ma'nolar beruvchi vositalarga – yuklamalarga bo'linadi.

III. Grammatik sathning derivatsion vositalar guruhi bu bosqichda bir turkumdan ikkinchi so'z turkumiga o'tkazuvchi va bir so'z turkumi ichida yangi so'z yasovchi vositalarga ajraladi.

Bu sathning relyatsion vositalar guruhi esa bu bosqichda so'zlarning lug'aviy shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar [1, B.64] va so'zning sintaktik shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar majmuyiga ajraladi.

Natijada III bosqichda II bosqichda ajralib chiqqan 6 guruh o'z navbatida 2 tadan bo'linib, 12 guruhni – bir sathning ma'lum bir guruhining ma'lum bir turini tashkil etuvchi guruhchalarni beradi.

IV BOSQICH. Bu bosqichda III bosqichda ajralib chiqqan 12 guruh o'z navbatida ichki guruhchalarga ajraladi. Jumladan:

1. Fonologik-fonetik sathning fonemalar guruhining unlilar guruhi lablangan va lablanmagan unlilarga;

fonemalar guruhining sonorlar guruhi og'iz sonor va og'iz-burun sonorlarga;

undoshlar guruhi esa jaranglig'jarangsiz juftlilarga va juftsizlarga bo'linadi.

Supersegment vositalarning fonema va bo'g'inga xos vositalar guruhi kvantitativ (cho'ziqlik) va dinamik urg'ularga, so'z va butun gapga xos vositalar guruhi esa fraza va gap ohanglariga ajraladi.

II. Leksik sath bu bosqichda ancha murakkab bo'linishlarni beradi.

Jumladan:

Olmoshlar bu bosqichda olmoshlarning grammatik tavsiflarida ajratiladigan 6–10 ma'noviy turlariga ajraladi [2]. Mustaqil so'zlar guruhining atovchi nomlovchi so'zlar guruhi esa tilshunosligimizda ajratiladigan va qabul qilingan ma'noviy so'z turkumlariga – fe'llarga, otlarga sifatlarga sonlarga, ravishlarga ajratiladi [3, B.284].

Leksik sathning yordamchi (ko'makchi) so'zlar guruhi bu bosqichda tilshunoslik fanimizda ajratiladigan ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalarga bo'linadi. Faqat bu guruhlarning har birining ichida affiksoidlar, sof ko'makchi so'zlar va yarim ko'makchi so'zlar alohida-alohida ajraladi [4, B.74]. Bu

tavsifdan ko‘rinib turibdiki, leksik–semantik sath IV bosqich bo‘linishida tilshunosligimizda qabul qilingan va ajratiladigan so‘z turkumlarini beradi.

III. Grammatik vositalar sathining relyatsion vositalar guruhining lug‘aviy shakllar majmuyi bu bosqichda tasniflovchi grammatik kategoriyalarga [5, B.45]:

- a) fe‘llar uchun xos bo‘lgan nisbat, fe‘l turlari, harakat tarzi shakllariga,
- b) otlar uchun xos bo‘lgan son, kichraytirish-erkalash va shaxsiy munosabat shakllariga,
- v) sifatlar uchun xos bo‘lgan daraja va kuchaytirma shakllariga,
- g) sonlar uchun xos bo‘lgan tartib, dona, jam, qasr, ulush son lug‘aviy shakllariga ajraladi.

Grammatik vositalar sathining relyatsion vositalar guruhining sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar majmuyi bu bosqichda so‘zlarni bir biriga bog‘lash (egalik va kelishik shakllari) va so‘zga ma‘lum bir sintaktik vazifa berish (kesimlik shakllari) kategoriyalariga ajraladi. Lisoniy tizimning V va undan quyi bosqichlarda bo‘linishi fanimizda ancha mufassal tavsiflangan. Leksik sathda bu, asosan, so‘z turkumlarining o‘zbek tilshunosligida takror va takror o‘rganilgan ichki ma‘noviy guruhlar, mavzuviy va ma‘noviy guruhlarini ajratishga olib keladi [6, B.17] .

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, lisoniy sistema boshdan oyoq birinchi bosqichdan eng quyi bosqichlargacha qat‘iy sistemaviy qurilish tabiatiga ega. Hatto alohida bir leksemaning sememalari, ularda semalar tarkibi, sememaning nutqdao‘z va ko‘chma ma‘nolarda voqelanishi, nutqiy leksik-semantik variantlarning (LSV) leksema sememasiga munosabati E.Begmatov, B.Jo‘rayev, Sh.Iskandarova, I.Abdurahmonov, R.Yunusov, I.Qo‘chqortoyev, Sh.Rahmatullayev, B.Bafoyev, M.Narziyeva, kabi o‘nlab tadqiqotchilar ko‘rsatib berganlaridek, sistemaviy tabiatga ega. Shuningdek, fonemalarda invariant-variant munosabatlarida ham [7,B.187], grammatik shaklning umumiy va xususiy ma‘nolari orasidagi munosabatlarda ham [8,B.58] zikr etilgan tadqiqotchilar tomonidan sistemaviylik mavjudligi ochib berilgan. Bundan biz qat‘iy xulosa chiqara olamizki, o‘zbek tili umumiy lisoniy sistema bosqichidan leksikada so‘zning semantik variantigacha, fonologiyada fonemaning variantigacha, grammatikada shaklning xususiy grammatik ma‘nosigacha bo‘lgan bosqichlarda, ko‘p pog‘onali iyerarxiyaning barcha bo‘g‘inlarida sistemaviy tabiatga egadir. Endi eng muhim masala: bunday izchil sistemaviylik nimada (yoki nimalarda) namoyon bo‘ladi? Bu juda muhim va ilmiy adabiyotlarda qo‘yilib, aniq javob olmagan muammodir. Bu masalani lo‘nda qilib «tilning sistemaviylik nimada?» deb yana ham muayyanroq va qat‘iyroq qo‘yish mumkin.

Asosiy qism. Ilmiy adabiyotlarda tilning sistemaviylik barcha bosqichlarda til sathlari birliklarining satharo va sathlararo munosabatlarda bo‘lishi, barcha lisoniy vositalarning yagona bir vazifaga – fikrni shakllantirish (kodlashtirish), ifodalash va anglatishga (dekodlashtirishga) xizmat qilishida, tilning istagan bir bo‘g‘inidagi o‘zgarish albatta boshqa bo‘g‘inlariga ham ta‘sir ko‘rsatishida, tilning ijtimoiy talablarga o‘z o‘zidan moslasha olishida v.h. deb tushuntiradilar. Albatta, bunda muhim omillardan biri – til tizimining pog‘onaviy qurilishi ham eslatib o‘tiladi. Sanab o‘tilgan omillar, shubhasiz, to‘g‘ri va tilning sistemaviylikni isbotlovchi va ko‘rsatuvchi muhim dalillardandir. Lekin buning barchasi, ta‘bir joiz bo‘lsa, til tizimi uchun tashqi yoki vazifaviy omillardir va til sistemasining ichki qurilishi bir xilligini ochib bera olmaydi; (xalqimiz iborasi bilan aytganda, “shap-shap” deydi-yu, “shaptoli” demaydi). Dialektik umumiylik aniq, ravshan va hammaga osongina tushunarli bo‘lishi kerak. O‘zbek tili fonologiyasi, leksikasi, morfologiyasi va sintaksisining formal-funksional talqin usuli til va lisoniy tizimning barcha bo‘g‘inlarining sistemaviy qurilishini bu tizimning to‘laligicha va har bir bo‘g‘inning bir xil munosabatlar, aniqrog‘i, gipo-giperonimik munosabatlar asosida tashkil topishida va bu gipo-giperonimik munosabatlarning nisbiy dialektik tabiatida ko‘radi.

Ko‘p pog‘onali iyerarxiy qurilishli butun lisoniy tizimning barcha bo‘g‘inlari bir xil – gipo-giperonimik munosabatlar asosida tuzilishi til sistemasining ichki butunligini, bo‘g‘inlarning qat‘iy pog‘onaviylikni, ulardagi qat‘iy tartibni, pog‘onalararo bog‘lanishlarni ta‘minlovchi muhim asosdir. Demak, juda sodda qilib “tilning sistemaviylik nimada?” degan savolga: “lisoniy tizimning sistemaviylik uning boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishidir”, deb javob berish mumkin. Til tizimining qurilishi uchun munchalik katta ahamiyat kashf etuvchi gipo-giperonimik munosabatlarning mohiyati nimada, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Shuning uchun bu masala ustida bir muncha to‘xtalamiz.[10, B.45]

Gipo-giperonimik munosabatlarni, giponimiyani o‘rganish – tilshunoslik uchun nisbatan yangi hodisa. Shuning uchun g‘arbda hozirgi kunda Sossyur kitobidek mashhur bo‘lgan J.Layonzning “Nazariy tilshunoslikka kirish” kitobida “Giponimiya atamasi semantikaning an‘anaviy atamalarini sirasiga kirmaydi. U “sinonimiya”, “antonimiya” atamalariga o‘xshatilib, yaqinda yasalgan” [9,B.478] jumlasini o‘qiymiz. Giponimiya o‘zbek tilshunosligida rus tilshunosligidan ko‘ra kengroq va chuqurroq o‘rganilgan; biz “Rus tilida giponimiya” mavzusidagi alohida ishni uchratmadik, vaholanki, bunday ish o‘zbek tilshunosligida,

o‘zbek tili materiallari asosida 80-yillarda Rohat Safarova tomonidan amalga oshirilgan edi [11,B.14]. Keyinchalik M.B.Fayzullayev, G.H.Ne‘matova, H.A.Saidova, N.Nishonova, B.Qilichev, E.Qilichevlarning tadqiqotlarida ham giponimiya va gipo-giperonimik munosabatlarga keng o‘rin berildi.

Giponimiya dastlab o‘zbek tilshunosligida leksika doirasida tadqiq etildi. Lekin UGMlarning kategorial va alohida forma bosqichida o‘rganish [12,B.16], sodda va qo‘shma gaplarning minimal qoliplari va ularning lisoniy turlarining tadqiqi [13,B.14] shuni ko‘rsatdiki, kategorial ma‘no giperonim sifatida shu kategoriyaning turli shakllarida turlarga bo‘linib, ya‘ni giponimlar sifatida voqelanadi; har qanday kategoriyada – u xoh leksik, xoh fonologik, xoh grammatik bo‘lsin – gipo-giperonimik munosabatlarga o‘xshash aloqalarni ko‘rish mumkin. Albatta, quyidagi uch qatorni qiyoslasak, ularning orasida farq borligini sezamiz (1.-jadval). Bu qatorlardagi farqlar lisoniy sathlararo farqlar bilan bog‘liqdir. Mohiyatan esa daraxt, fonema, bog‘lash vositalari o‘zidan quyida turgan hodisalar bilan jins-tur munosabatlarida turayotganligi shubha tug‘dirmasa kerak. Chunki unli – fonemaning bir turi, tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lash vositalari – bu so‘zlarni o‘zaro bog‘lash vositalarinig bir turi. Xuddi shunday tol ham daraxtning bir turi.

1-jadval.

Giponimik qatorlar		
Leksik qatorlar	Fonologik qatorlar	Grammatik qatorlar
<i>daraxt</i>	<i>fonema</i>	so‘zlarni o‘zaro bog‘lash
<i>tol</i>	<i>unli</i>	tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lash
<i>terak</i>	<i>sonor</i>	
<i>qayin</i>	<i>undosh</i>	hokim so‘zni tobe so‘zga bog‘lash

Agar yuqorida keltirilgan uch qatorda biz jins-tur munosabatlari bilan bog‘lanish mavjudligini tan olsak, lisoniy tizimning fonologik-fonetik, leksik, leksik-semantik va grammatik sathlaridagi pog‘onalar o‘zaro gipo-giperonimik munosabatlar bilan bog‘langanligiga shubha qilmasak ham bo‘ladi.

Zero, leksik sathning boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilganligi o‘zbek tilshunosligida isbotlangan. Leksik maydon ichida leksemalarning leksik maydonning bosh (yetakchi, dominanta) so‘zidan muayyan ma‘noli leksik birlikkacha bo‘lgan sakkiz-o‘n pog‘onali bo‘linish ham gipo-giperonimik munosabatlar asosida yuz berishi G.H.Ne‘matovanning (o‘simlik), N.Nishonovanning (hayvon), Sh.Iskandarovanning (shaxs) arxisemali so‘zlar majmuyi misolida yorqin ko‘rsatilgan [14,B.17]. Tilning leksik sathning gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishini J.Layonz ham taxmin etgan [15,B.480] va hatto, shu asosda tuzilgan lug‘atlardan birini – Peter Roje “Tezaurusi”ning [16,B.401] tahlilini ham bergan edi. Shuning uchun bu sathda gipo-giperonimik munosabatlarning butun tizimini qamrab olishi masalasi yetarli darajada o‘rganilgan deb hisoblashimiz va unga boshqa to‘xtalmasligimiz mumkin.

Fonologik-fonetik sath bevosita ma‘no ifodalash bilan bog‘liq emas, u farqlash va ajratishga xizmat qiladi, lisoniy birliklarning moddiy qobig‘ini, substansiyasini belgilaydi. Bu – sathda ham gipo-giperonimik munosabatlarga o‘xshash aloqalar borligi jadvaldan ko‘rinib turibdi. Har holda fonologik-fonetik sath bevosita ma‘no ifodalash bilan bog‘liq bo‘lmaganligi sababli bu sathda gipo-giperonimik munosabatlar o‘ziga xosliklarga ega, alohida tadqiq manbayi bo‘la oladi. Lekin jins-tur bo‘linishi ma‘lum pog‘onalarni, bosqichlarni tashkil etishi ko‘rilgan materiallardan ham aniq.

Grammatik sath o‘ta umumlashgan va har xil noleksik vositalar (asosan, qo‘shimchalar yordamida) ifodalanadigan grammatik ma‘nolar majmuyidir. Leksik ma‘nolar ustiga qo‘shiladigan, ustqurma bo‘ladigan o‘ta umumlashgan ma‘nolarni ifodalash shu sathnig UGMi sanalishi lozim. Bu UGM so‘zning lug‘aviy ma‘nosini o‘zgartiruvchi umumlashma ma‘nolar (derivatsion qo‘shimchalarga xos) va relyatsion (turli xildagi munosabatlarni ifodalovchi) grammatik ma‘nolar uchun giperonim vazifasini o‘taydi.

Relyativ ko‘shimchalar so‘zning ma‘nosini tubdan o‘zgartirmay, uning ma‘lum bir mantiqiy kategoriyalarga, gap tarkibidagi boshqa birliklarga munosabatini ifodalovchi shakllar majmuyi bir butunlik, bir jins, bir giperonim sifatida quyidagi giponimlarni o‘z ichiga oladi:

a) so‘zning mantiqiy kategoriyalarga munosabatini ifodalovchi, shuning uchun uning lug‘aviy ma‘nosini qisman o‘zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi shakllar – lug‘aviy shakllar majmuyi,

b) so‘zning lug‘aviy ma‘nosiga ta‘sir etmay, ularni o‘zaro bog‘lash, gapda unga ma‘lum sintaktik mavqe berishga xizmat qiluvchi sintaktik shakllar majmuyi.

So‘zlarni bir biriga bog‘lab, so‘z birikmalari hosil qilishga xizmat qiladigan sintaktik shakllar majmuyining “So‘zlarni bog‘lash” UGMsi quyidagilar uchun giperonim mavqeyida bo‘ladi:

a) so‘zning sintaktik tobe shaklini hosil qiluvchi, so‘zga sintaktik tobelik mavqeyini beruvchi shakllar – kelishiklar;

b) hokim soʻzni tobe soʻzga bogʻlovchi vositalar – egalik shakllari.

Kelishik kategoriyasining “tobe soʻzni hokim soʻzga bogʻlash” UGMsi konkret kelishiklarning quyidagi UGMlariga nisbatan giperonim mavqeyida boʻladi:

- 1) kategoriyaning umumiy namoyandasi, reprezentanti (bosh kelishik),
- 2) tobe ismni aniqlovchi mavqeyida boshqa bir ism bilan bogʻlovchi shakl (qaratqich kelishigi),
- 3) tobe ismni hokim feʼlga vositasiz toʻldiruvchi mavqeyida bogʻlovchi shakl (tushum kelishigi),
- 4) tobe ismni hol mavqeyida hokim feʼl yoki ismga bogʻlovchi shakl (oʻrin-payt kelishigi),
- 5) tobe ismni (feʼlni) vositali toʻldiruvchi(hol) mavqeyida hokim soʻzga bogʻlash shakllari (joʻnalish va chiqish kelishiklari).

Biz bu yerda grammatik sath majmuyining lugʻaviy va sintaktik shakllar toʻplamining soʻzlarni bogʻlash guruhining “tobe soʻzni hokim soʻzga bogʻlash” turining har bir muayyan shakli darajasida gipo-giperonimik munosabatlar zanjiri bilan bogʻlanishini koʻrib oʻtdik. Derivatsion vositalarga nisbatan ham, lugʻaviy shakl hosil qiluvchi vositalar majmuyiga nisbatan ham shunday amaliyotni G.Zikrillayev, A.Nurmonov, Sh.Shahobiddinova, H.Neʼmatov, B.Mengliyev, Z.Qodirova v.b.larning shu boʻlimda koʻrsatilgan ilmiy ishlari asosida bajarish mumkin. Ularni bu yerda takrorlab oʻtirishga hojat yoʻq va juda koʻp oʻrin va vaqtni talab qiladi.

Lisoniy tizim leksik sathining boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishi ilmiy adabiyotlarda toʻla isbotlangan, grammatik sath ham shunday qurilishga ega ekanligi yuqorida koʻrsatilgan, fonologik-fonetik sathda ham jins-tur munosabatlariga oʻxshash aloqalar mavjudligiga toʻla asoslar boʻlgan holatda biz oʻzbek tili lisoniy sistemasi pogʻonaviy (iyerarxik) qurilishga ega boʻlib, yuqori va quyi pogʻonalar hamisha oʻzaro gipo-giperonimik munosabatlar bilan bogʻlanib, sistemaning ichki, zotiy butunligini taʼminlaydi, degan hukmga kela olamiz. Bu esa mukammallik, murakkablik, hayotiylik, oʻz-oʻzini boshqaruvchanlik, tarkibiy qismlarining mutanosibligi va muvofiqligi, muhit taʼsiriga, ehtiyojlarni qondirishga moslanuvchanlik xususiyatlari bilan faqat odam organizmi bilan qiyoslanishi mumkin boʻlgan tilimizning umumiyliklar darajasida naqadar sodda tizimiy qurilishga ega ekanligini koʻrsatadi: butun tizim nisbiy gipo-giperonimik munosabatlardan tuzilgan pogʻonaviylikdan iboratdir. «Tilimizning sistemaviy tuzilishi nimada namoyon boʻladi?» degan juda murakkab savolga formal-funksional talqin soddagina qilib: "Uning sathlarning nisbiy gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishida," deb javob beradi.

Bunda bir narsani esdan chiqarimaslik kerak: lisoniy tizimning oʻzining sathlarga boʻlinishi (yaʼni birinchi bosqich boʻlinishi) gipo-giperonimik munosabatlar asosida emas, balki partonimik – butun-boʻlak (kull. – juzv) bogʻlanishlari asosida boʻladi. Buning sababi tasavvuf falsafasida ham, dialektikada ham ochib berilgan: lisoniy sistema butun (kull), tilga oid barcha narsalarga nisbatan zoti mutlaqdir. Mutlaqligi uchun u turlarga (xillarga) ega boʻla olmaydi. Dialektika va sistemaologiya nuqtayi nazaridan esa lisoniy sistema tugal butunlik boʻlganligi uchun u turlarga emas, tarkibiy qismlargagina (yaʼni lisoniy sathlarga) ajralishi mumkin. Biz bu yerda atigi uch sath va ularning birliklarini olib koʻrdik va tilimizda yana boshqa sathlar boʻla olishini eslatib oʻtdik. Shuning uchun yuqoridagi xulosamizni mukammalroq qilib, tilimizning sistemaviy qurilishi va yaxlitligi uning sathlarga boʻlinishining butun-boʻlak, sathlarning ichki qurilishining esa giperonimik munosabatlar asosida tuzilishi bilan taʼminlanadi, deb ayta olamiz. Sistema hech qachon boʻlaklarning oddiy yigʻindisiga teng boʻlmaganidek, lisoniy tizim uning sathlarining oddiy yigʻindisi emas – u sathlar va ularning oʻzaro koʻp tomonli murakkab, barqaror, qatʼiy munosabatlaridan tarkib topadi. Sathlar giperonimik munosabatlar asosida quriladi. Lisoniy sistemaning oʻzi esa butun-boʻlak aloqalariga tayanadi degan hukmda hech qanday ziddiyat yoʻq. Chunki butunning sifatleri boʻlaklar uchun aloqador boʻlishi shart, lekin boʻlak haqidagi hukm butunga nisbatan ham haq, deb aytish mantiqiy xato sanaladi [17,B.94]. Shuning uchun lisoniy tizimning oʻzini uning sathlari bilan aralashtirmaslik, tenglashtirmaslik kerak.

Natijalar va uning muhokamasi. Lisoniy tizimning barcha sathlaridagi paradigmatic munosabatlarda belgiligʻbelgisizlik behad katta ahamiyatga molikdir. Yangi – sistema va sistemaviy munosabatlarni yangicha tushunadigan tilshunoslik shakllangan va rivojlangan XX asrning oʻrtalaridan boshlanadigan davrdan hozirgacha [18,B.27] uning diqqat markazida lisoniy birliklarning oʻzaro munosabati turib kelmoqda. Lisoniy birliklarning oʻzaro munosabatlari esa ularning oʻzaro oʻxshashlik va farqlarida (nima bilandir oʻxshash va nima bilandir farqlanishida) namoyon boʻladi. Mana shunday munosabat oppozitsiya deyiladi. XX asr tilshunosligida lisoniy birliklar orasidagi munosabat tadqiqning bosh masalasi boʻlganligi sababli oppozitsiya va oppozitivlik unda markaziy oʻrinni egallaydi. Shuning uchun XX asr tilshunosligining 60-yillarning oxirigacha boʻlgan taraqqiyot xususiyatlarini mufassal tahlil etgan J.Layonz: “Принцип контраста (или оппозиции) является фундаментальным принципом современной лингвистической теории”, yaʼni “*Zidlanish (yoki oppozitsiya) omili hozirgi lingvistik nazariyalarning magʻzini tashkil etadi*”, deb yozadi [19,B.91] . Lisoniy birliklarning mazmun va vazifa tomonlaridan mohiyatini oppozitiv

munosabatlar asosida ochish dastlab fonologiya sohasida keng ommalashdi. Fonologiya aniq fanlar yutuqlaridan ijtimoiyotchilar qay yoʻsinda yuksak samara bilan foydalana olishlari mumkin ekanligini koʻrsatdi va amalda isbotladi. Privatvlik ikki lisoniy birlik orasida shunday munosabatki, unda ikki oʻzaro oppozitiv birliklardan birida maʼlum bir belgi qatʼiy, barqaror, doimiy boʻladi va bu birlik shu privatv oppozitsiyaning belgili aʼzosi sanaladi. Belgili aʼzoga zid turgan lisoniy birlikda shu belgiga nisbatan bunday barqarorlik boʻlmaydi; u shu belgiga ham, unga zid belgiga ega boʻlishi ham mumkin. Bunday aʼzo oppozitsiyaning belgisiz aʼzosi sanaladi. Masalan, *xoʻroz – tovuq*. Bu ikki leksema jins maʼnosi asosida oʻzaro oppozitivdir va bu oppozitsiya privatv tabiatga ega, chunki “erkaklik” belgisi xoʻroz leksemasi maʼnosida ustuvordir, lekin tovuq bu belgiga nisbatan befarq, neytraldir; u urgʻochi uy parrandasini ham, uning erkagini ham atab kela oladi, yaʼni jins maʼnosi unda ifodalangan. Shuning uchun bu privatv oppozitsiyaning belgisi “erkaklik” (yoki "jins maʼnosi aniq"), uning belgili aʼzosi *xoʻroz*, belgisiz aʼzosi esa *tovuq* leksemasidir.

Privativ oppozitsiyaning belgili aʼzosi shu belgini alohida ajratish, taʼkidlash zarur boʻlgan oʻrinlarda qoʻllaniladi, shuning uchun uning qoʻllanilish doirasi ham, distributsiyasi ham ancha tor. Shu belgini taʼkidlash zarur boʻlmagan oʻrinlarda belgisiz aʼzo qoʻllaniladi. Chunonchi, *Tovuqlarga oʻz vaqtida don ber, qizim, – deb taʼkidladi buvi*. (Omon Joʻra). Vaholanki, oldingi bayondan maʼlumki, buvining sakkizta tovugʻi va ikkita xoʻrozi boʻlib, uning butun boyligi shundan iborat edi. Bu matndagi tovuqlar mana shu 8 tovuq va 2 xoʻrozga ishora qilib kelmoqda. Yana boshqa holat – tovuqxona, tovuqchilik, tovuqfurosh, tovuq kabob. Bu hollarda ham tovuq ham urgʻochi, ham erkak uy parrandasining umumiy atamasi, nomi vazifasida kelmoqda. Shuning uchun privatv oppozitsiyaning belgisiz aʼzosining qoʻllanilish doirasi va distributsiyasi keng. Bu tavsifdan koʻrinib turibdiki, privatv oppozitivlik munosabatlarida uch atama ishtirok etadi. Bular:

- 1) belgi – privatv oppozitsiya nima asosida tuzilganligi,
- 2) belgili aʼzo – oppozitsiya belgisi ustuvor boʻlgan birlik,
- 3) belgisiz aʼzo – oppozitsiya belgisiga nisbatan befarq boʻlgan lisoniy birlik.

R.O.Yakobson va N.S.Trubetskoy bu atamalarni mana shu maʼno va shakllarda qoʻllagan edilar.

Oppozitiv munosabatlar tahlili jahon tilshunosligiga yoyilgach, yuqorida sanab oʻtilgan uch tushunchani ifodalash uchun Yevropaning turli tillarida 100 dan ortiq har xil atamalar qoʻllanila boshlandi. Gʻarb tilshunosligiga koʻr-koʻrona ergashish natijasida bunday “yangi” atamalar rus tilshunosligiga ham kirib keldi va rus tilshunosligi orqali oʻzbek tilshunosligida ham onda-sonda uchraydi. Bulardan asosiylari, ancha keng qoʻllaniladiganlari, masalan, quyidagilar:

<i>belgi</i>	<i>belgili</i>	<i>belgisiz</i>
<i>marka</i>	<i>markali</i>	<i>markasiz</i>
<i>asos</i>	<i>kuchli</i>	<i>kuchsiz</i>
<i>farq</i>	<i>ijobiy</i>	<i>salbiy</i>
	<i>ustuvor</i>	<i>zaif</i>
	<i>markalashtirilgan</i>	<i>markalashtirilmagan</i>
	<i>toʻla</i>	<i>boʻsh</i>
	<i>farqli</i>	<i>farqsiz</i>
	<i>differansiyali</i>	<i>differensiyasiz</i>

R.Yakobson oʻzining mazkur maqolasida istehzo bilan rus tilshunoslari va ularga ergashganlarga uqtirib oʻtadiki, privatv oppozitsiya uchun zarur boʻlgan har uchalaatama ular tomonidan ruscha **признак** (belgi), **признаковый** (belgili), **беспризнаковый** (belgisiz) soʻzlaridan olingan va ruslarga “yangi” atamalarga hech hojat yoʻq. Shuning uchun biz ham ishimizda qatʼiy ravishdashu uch atamadan foydalanib boramiz.

Nofonologik sath birliklari orasida privatv munosabatlarni oʻrganishni R.O.Yakobson yuqorida zikr etilgan “Maʼruza”si bilan boshlab berdi. R.Yakobson bu “Maʼruza”da rus tili kelishiklarining umumiy maʼnosi (UGM) masalasini qoʻyib, uni privatv oppozitsiyalar orqali ochish mumkinligini koʻrsatdi. R.Yakobsonning bu maqolasi tilshunoslikda kattaahamiyatga ega boʻldi, chunki bu ishda grammatik shaklning umumiy grammatik maʼnosi (UGM) muammosi qaytadan oʻrtaga qoʻyildi va bu masala bilan shugʻullangan har bir tadqiqotchi, albatta, bu “Maʼruza”ga murojaat qiladi. R.Yakobson kelishiklarning UGMning yaxlit vaasosiy nutqiy maʼnoviy koʻrinish va qoʻllanilishlarni ichiga ola biladigan umumiylik sifatida belgiladi.

Nofonologik sath birliklari orasida privatvlik munosabatlarini oʻrgangan tilshunoslardan biri slovakiyalik slavist Aleksandr Isachenkodir. U bevosita R.Yakobson izidan bordi va "Вопросы языкознания" jurnalida eʼlon qilgan ikki maqolasida umumiy grammatik maʼnoni privatv oppozitsiyalar usuli bilan ochish mumkinligi masalasini butun jiddiyligidaoʻrtaga qoʻydi, bu maqolalarida rus tilidagi koʻplik son va shaxs-son maʼnolarini ʼihu usulda tahlil etdi [20,B.45]. Keyinchalik olim slovak va rus tillari

qurilishining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan ikki jildli tadqiqotida morfologiya va sintaksis sathlarida grammatik birliklarning umumiy grammatik ma'nosini privativlik usuli bilan ochishning amaliy tatbiqini berdi [21,B.312]. Shundan keyin nofonologik sath birliklari orasida privativlik vao'zga turdagi oppozitiv munosabatlarning tahliliga bag'ishlab juda ko'p ishlar e'lon qilindi, morfologiya va sintaksisning ayrim masalalariga bag'ishlangan maqola va monografiyalarda bunday oppozitivlik munosabatlari tahlil va tatbiq etildi.

Xulosa. *Xulosa qilib shuni aytish mumkinki:*

- har bir lisoniy birlikning kamida ikki paradigmaga mansubligi asosida uning ontologik, zotiy belgilari bir privativ oppozitsiyadan emas, balki kamida ikki oppozitiv qatordan chiqariladi; qatorlarning har ikkalasi ham privativ yoki biri privativ, ikkinchisi ekvipolent, gradual bo'lishi mumkin;

- lisoniy birlikning bir necha qator oppozitsiyalarda ochiladigan belgilari shu birlikning turli qirralari bo'lganligi sababli uning mohiyati shu belgilar majmuyi, yig'indisi sifatida beriladi;

- lisoniy birlikning mana shunday majmuyi sifat sifatida ochilgan mohiyati uning umumiy grammatik ma'nosi deb baholanadi birliklararo lisoniy munosabatlarda UMIS sifatida qaraladi;

- lisoniy birliklarda ma'noviy, vazifaviy, uslubiy v.b. tomonlar (ya'ni leksik-stilistik, morfologik-semantik, leksik-semantik, funksional-sintaktik, konnotativ-stilistik va hatto shakliy tomonlar) birgalikda olinadi;

- til sathlarining umumiy qurilishining gipo-giperonimik munosabatlarga tayanishi qonuniyatidan kelib chiqqan holda lisoniy mikrosistemaning bosh (yetakchi, dominantasi) shaklining mohiyati shakllarning kategoriya ichidagi munosabatidan emas, balki kategoriylararo munosabatlar asosida to'la ochiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Nurmonov A. Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.* – T.: Sharq, 2001. –116 b.
2. Ne'matov H. va b. *Ona tili .V,VI,VII sinflar uchun darsliklar.*– T 2000.; Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiev A., Doniyorov X. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1 qism.* –T.: O'qituvchi, 1980.–586 b. ; *O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. Tom 1* –T. :Fan, 1972. –612 b.
3. *O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. Tom 1* –T. :Fan, 1972. –612 b.
4. *Amaldagi "Ona tili" dan maktab darsliklari.*
5. Zikrillaev G'.N. *Fe'lning shaxs, son va hurmat kategoriyalari sistemasi.* –T.: Fan, 1990. –112 b.;
6. Iskandarova Sh.M. *O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (Shaxs mikromaydoni): Filol.fan. dok. dis. avtoref.*–T.: TAI, 1999.
7. Abduazizov A. *O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi.* –T.: O'qituvchi, 1992.– 136 b.
8. Ivanov S.N. *K istolkovaniyu mnogoznachnosti grammicheskoy formi//J. VYa. 1973. № 6.–C.56–61.;* Nigmatov X.G. *Funksional'naya morfologiya tyurkoyazichnix pamyatnikov XI–XII vv.* – T.: Fan, 1989.–200 s.;
- Nurmonov A. Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.* – T.: Sharq, 2001. –116 b.
9. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–478-c.
10. Nigmatova L.X. *Yazik I kultura v lingvokulturologii.// Obrazovanie I innovatsionnie issledovaniya. Mejdunarodniy nauchno-metodicheskij jurnal.* - Buxara,2022 ,8 S. 45
11. Safarova R.G. *Giponimiya v uzbekskom yazike: Avtoref. dis..kand.filol.nauk.* –T., 1990.
12. Mengliev B.R. *Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol.fanlari nomzodi ..dis.avtoref.*– T., 1996.
13. Sayfullaeva R.R. *Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini.* –T.: Fan, 1999. –360 b.
14. Nishonova N. *O'zbek tilida "hayvon" arxisemali leksemalar maydonining mazmuniy tahlili: Filol. fanlari nomzodi ..dis. avtoref.* – T.: TAI, 2000.
15. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–C.: 480–482.
16. Roger Peter. *Roger's Thesaurus.* – Hormahdsworts. 1953. <https://www.gutenberg.org/ebooks/10681>
17. Rozental' M.M. *Prinsipi dialekticheskoy logiki.* –M.: Prosveshenie, 1960. –360 b.
18. *Osnovnie napravleniya strukturalizma.*–M.: Nauka, 1965. –356 s.
19. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–91-c.
20. Isachenko A.V. *Binarnost', privativnie oppozisii i grammicheskoe znachenie//J.VYa.1963.– №2. –C. 45–50.*
21. Isachenko A.V. *Grammicheskij stroy russkogo yazika v sopostavlenii so slovaskim. Chast' I.* – Bratislava, 1965. –456 s.; *Chast' II.* Bratislava, 1965.–510 b.

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS WITH ORDINAL NUMBERS IN ENGLISH

Sadigova Sarjan Islam gizi,
senior lecturer

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan
sarjansadigova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilidagi frazeologik birikmalarda ishlatiladigan tartib raqamlari haqida gap boradi. Raqamlar frazeologik birliklarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida qo'llanilishi va ular frazeologik semantikani yaratishda alohida rol o'ynashi ko'rsatilgan. Maqolada ingliz tilidagi tartib sonlarni o'z ichiga olgan 36 ta frazeologik birikmalar tavsiflangan va jumalalarda izohlangan. Ularning o'n ikki iborasi birinchi tartib soni haqida bo'lib, sakkizta ibora ikkinchi tartib soni qo'shilishi bilan tuzilgan. Demak, frazeologik birikmalar ichida birinchi va ikkinchi tartib sonlari mahsuldor sanaladi. Bu iboralarning ma'nolari tekshirilganda ma'lumki, tartib sonlar frazeologizm ichida maxfiy yoki sirli ma'noga ega. Kuzatishlarga ko'ra, tartib sonlar frazeologiyada unumsiz qo'llanilsa-da, ona tilida so'zlashuvchilar ham, chet ellik o'quvchilar ham bunday iboralarni o'rganishga, nutq davomida ulardan foydalanishga intilishadi. Shunday qilib, ular bunday frazeologik birliklar yordamida o'z nutqlarini boyitishlari mumkin.

Kalit so'zlar: Ingliz tili, son tushunchasi, tartib sonlar, frazeologiya, frazeologik birikmalar, semantika, miqdor, sanash.

Abstract. The article deals with ordinal numerals used within phraseological combinations in English. It is shown that numbers are used as one of the constitutive parts of phraseological units, and they possess a particular role in constructing phraseological semantics. In the article, 36 phraseological combinations containing ordinal numbers in English are described and explained in the sentences. Twelve phrases of them are about ordinal number *first* and eight phrases are formed by adding ordinal number *second*. So it is obvious that *first* and *second* are productive numbers within phraseological combinations. When examining the meanings of these expressions, it is known that ordinal numbers have confidential or mysterious meaning inside phraseologism. The author emphasises that although ordinal numbers are unproductively used in phraseology, both native speakers and foreign learners are eager to learn such phrases and utilise them during their speeches. In this way they can make their speech brilliant using such phraseological units.

Keywords: English, number concept, ordinal numbers, phraseology, phraseological combinations, semantics, quantity, counting.

Аннотация. В статье рассматриваются порядковые числительные, используемые во фразеологических сочетаниях в английском языке. Показано, что числа используются как одна из составных частей фразеологических единиц, и им принадлежит особая роль в построении фразеологической семантики. В статье описаны и объяснены в предложениях 36 фразеологических сочетаний, содержащих порядковые числительные в английском языке. Двенадцать фраз из них относятся к *первому* порядковому номеру, а восемь фраз образованы добавлением *второго* порядкового номера. Итак, очевидно, что *первый* и *второй* являются продуктивными числами внутри фразеологических сочетаний. При рассмотрении значений этих выражений известно, что порядковые числительные имеют сокровенное или таинственное значение внутри фразеологизма. Автор подчёркивает, что, хотя порядковые числительные используются во фразеологии непродуктивно, как носители языка, так и изучающие иностранные языки стремятся выучить такие словосочетания и использовать их в своей речи. Таким образом, они могут сделать свою речь яркой, используя такие фразеологизмы.

Ключевые слова: английский язык, числовое понятие, порядковые числительные, фразеология, фразеологические сочетания, семантика, количество, счёт.

Introduction. The actuality of the research: The most extensive linguistic and cultural resources may be found in phraseologisms, which not only contributes significantly to national linguistic consciousness but also reflects the distinctive elements of that culture. Phraseologisms are appropriately referred to as a "reflection of the nation's life." They have a unique impact on how the world's languages are distributed. "A phraseological unit's meaning is directly tied to the original language speakers' knowledge,

experience, and cultural and historical traditions. The structural-semantic analysis of phraseology in English that contains numbers and the study of the quantitative category in phraseology and its scientific-theoretical difficulties are issues that are always significant. The characteristics of how ordinal numbers are processed and used in fixed word combinations in English are relevant to this work.

Scientific novelty: In contrast to other articles, a large number of phraseological combinations with ordinal number components used in the English language have been examined and used within sentences.

The object of the research is the phraseological units in which the ordinal numbers are used in the English language.

Methods of the research: The research's methodology was selected with the subject under study in mind. In the article statistical calculation methods, language analysis methods, and semantic analysis methods are used. These techniques made it possible to generalize language instruction materials.

The concept of number arose from the counting of separate objects in the practical activity of people. Any object of knowledge is subject to quantitative change. At this time, the main task is to follow some stages of the formation of the quantitative category until the moment when numbers completely lose their objective meaning and reach the highest degree of abstraction. The formation of the quantitative category as an abstract, generalized thinking is first of all reflected in the lexical and grammatical categories of number.

A person lives in an objective world that exists independently of his consciousness, and it is impossible to comprehend it correctly without understanding the eternity of movement. Any object in the objective world has quantitative properties. As a reference to this concept, it can be noted that trees can be tall and short, streets can be wide and narrow, and houses can be big or small. [4, p. 6].

Numeral is a special grammatical category that has any number or numbers that have a lexical meaning. As a part of phraseological combinations, the number performs the main sign function, that is, it expresses the quantity while retaining its verbal qualities, but it is also interpreted as a symbol that performs the secondary sign function. Analysing phraseological units with a number component, it is determined that these elements are characterized by semantic changes such as semanticization, i.e. retention of quantitative value.

The research conducted in the field of phraseological combinations with number component is more meaningful in terms of revealing the cultural-typological features of the number concept reflected in them.

As the cognitive process developed, numbers became more abstract. They are of special importance both in the expression of an abstract idea and in the expression of the exact quantitative content of an idea. In this respect, numbers perform in various functions and situations within phraseological combinations.

Using phraseological units containing numbers, everyone can make their speech more colorful. Along with other parts of speech, numbers can be used as one of the constituent parts of phraseological units, and they have a special role in constructing phraseological semantics. Ordinal numbers, which are one of the structural types of numerals, are also used in phraseological combinations, and in this case, each number has its own meaning and symbolism.

Ordinal numbers indicate what occupies a certain place in a system. However, quantitative number reflects the property of equivalent and ordinal number of unequal sets. The semantics of ordinal numbers is defined as the expression of the sequence of objects to be counted. Quantitativeness does not depend on the number of objects, unlike quantity numbers. The ordinal number has signs such as "singularity" and "order" of the number. In addition to these signs, they have an implicit meaning and the selection of a single object from a set.

Let's look at several examples of the use of ordinal numbers depending on the meaning in phraseological combinations.

The combination *seventh water on a jelly* expresses the concept of "very distant relatives"; *the eighth wonder of the world* is used when describing something "surprising or amazing"; *the ninth wave* phraseological combination is a phrase used when talking about "a dangerous and unyielding force"; *of the first magnitude* means "something of the first importance or something great"; *of the first water* means "pure or original"; *at first blush* phraseologism is used as a synonym of *at first sight* and *at first glance* in the sense of "immediately and at first view"; *at the eleventh hour* is used in the sense of "at the last moment"; *a diamond of the first water* is described in the sense of "a person with decent qualities or something excellent"; *fire the first shot* means "to start the attack and take the first decisive step"; *the fourth estate* is translated as *the fourth estate*, which refers to "the press, newspapermen and journalists"; *get to first base* means "getting the first success, taking the first steps in any business"; *have a second string to one's bow* means "reserved funds, additional source of income, another way/second way"; The expression *in the seventh heaven* is translated as "in the seventh layer of heaven, from joy, from happiness". At first, this combination was used in Jewish and Muslim theology to mean pure happiness, expressing a feeling of great

happiness or joyous excitement [5, p. 546]. Both Islam and Judaism recognize seven levels of heaven, the highest of which is the abode of God. From this point of view, to be in the seventh heaven is to experience ultimate happiness, be it theological or not; love at first sight means "to be struck by the first sight"; *on second thoughts* is used to mean "with a well-considered mind or mature mind"; *play first fiddle* means "to play the role of leader, to be leader"; *second nature* is translated as "habit, disposition"; *second wind* 1) "second breath after running, 2) second breath as new energy or strength"; *a sixth sense* means "sixth feeling, intuition"; *fifth column* translated as "fifth column", this combination is used to mean a secret group of people who engage in subversive activities to betray an allied foreign power within a group, organization or country. During the Cold War, there was constant fear and suspicion of people working in the fifth column in the United States to spread the influence of communism from inside [2, p. 1513]; the combination *first out of the gate* is used in the sense of "being the first to do something"; *the third degree* phrase means "asking questions, i.e. intensive or comprehensive questioning, examination"; *third time lucky* means "the belief or hope that the third attempt will be successful". The terms *third wheel* and *fifth wheel* are used interchangeably or synonymously. These expressions are used when talking about "someone who has no real place or purpose in any situation", likened to an unnecessary spare wheel on a two-wheeled vehicle. This idiom is usually used when someone is around two people who are romantically involved; *first and foremost*, "means firstly and the most important"; *the third world* phraseologism is used in the sense of "underdeveloped or newly developing countries at the socio-political and economic level". It is often hyphenated and used as a determiner before a noun. The term originated in the mid-1900s and originally referred to countries in Asia and Africa that were neither communist bloc countries nor allied with non-communist Western nations. Since they are mostly poor and underdeveloped, this phraseologism was transferred to all countries with such characteristics, and then to poorer groups within the larger dominant culture [1, p. 827]; *12th of Never* means "something that will never happen"; *second best* is the expression with the meaning of "the second best, i.e. after the first in rating or quality, or below the best" [1, p. 712]; *second-guess* interprets "1) to repeatedly question someone or something with the intention of criticizing them after the results are known, 2) to try to guess "; *bottom of the ninth* means "last chance, end of game, the last and critical moments of a tense, important or desperate situation". It refers to the ninth inning of baseball, where "bottom" refers to the home team hitting as their last chance to win the game; *second banana* phrase means "1. A performer who acts in support of a leading comedian or a leading role, the second funny character of the comedy duo. 2. Additionally means one who occupies a secondary, lesser or subordinate role or position"; *be second to none* "used as being the best, having no rival"; *to the nth degree* means "the maximum degree, n number, i.e. as much or the most as possible". This expression comes from mathematics. Here *n* stands for any number and denotes any required strength. It was first recorded in 1852.

We can better understand their meaning by learning to use these expressions in sentences:

1. Most people consider the Great Wall of China to be *the eighth wonder of the world*.
2. I do not know that person you showed me because he is *seventh water on a jelly*.
3. Periodontal disease is *the ninth wave*, but its progression can be halted with prompt treatment.
4. You must study Shakespeare because he is a poet of *the first magnitude*.
5. He is of *the first water*-a true gentleman.
6. *At first blush*, I thought the house was great, but the list of problems changed my opinion.
7. *At first sight* I could notice that all words what he said were correct.
8. Although the issue seemed quite easy *at first glance*, then he understood how complicated it really was.
9. I was shocked that they reached an agreement *at the eleventh hour* after weeks of quarreling.
10. The story's heroine says he was never *a diamond of the first water*. I hope you are not upset.
11. The enemy *fired the first shot* in the battle.
12. One must never forget the sway held by members of *the Fourth Estate*—if we want public support, then we need the press on our side.
13. I doubt we'll *get to first base* with this proposal because the board seems pretty skeptical.
14. I've got a job interview next week, but I'm still handing out my CV so that I'll *have a second string to my bow*.
15. Ali was in *seventh heaven* when the director praised his speech.
16. Bill was standing at the door when Ann opened it. It was *love at first sight*.
17. I thought I'd go to the movies, but *on second thought* I would rather stay home.
18. Ever since the power shift in Congress, Senator Taylor has been *playing first fiddle*.
19. I know this data entry process seems complex now, but it will be *second nature* after you do it for a few weeks.

20. Firstly, I was tired and planned to stop my work at 9, but then I got my *second wind* and continued.
21. He is always had a *sixth sense* when it comes to investing his money wisely.
22. A group of people were accused of being a *fifth column* aiming to sabotage her party's credibility during of the national election.
23. Sandra was so enthusiastic about the project that she was *first out of the gate*.
24. Examiner was so controlling, giving the candidate the *third degree* to evaluate his knowledge.
25. I hope to make it *third time lucky* after failing this test twice already [2, p. 2430]!
26. I didn't realize that the party was for couples only, so when I showed up alone, I felt like a *fifth wheel* [2, p. 1513].
27. When Kelly invited me to go to the cinema I didn't know that her boyfriend would join us. I felt like a *third wheel* the entire night [2, p. 2430].
28. *First and foremost*, I think you should work a lot on your mathematics. Have this in your mind *first and fore most* [Spears, 2005: s.213].
29. The devastating attack rendered the country a *third world* in a matter of weeks. He spent his life dedicated for improving the lives of those in *third-world* countries around the globe.
30. I will stop loving you on *the twelfth of never*.
31. We were not satisfied with being *second best* in competition.
32. Why do you *second-guess* me again? You agreed with this decision just yesterday! As both the teams were very strong in yesterday's competition to try to second-guess the result of the game was hard.
33. It came down to the *bottom of the ninth*, but I managed to finish my report in time for the big meeting [2, p. 992].
34. I generally don't mind playing *second banana* when I am with such a legendary Comedian, but it would be nice to be the one getting all the laughs occasionally. He has been *second banana* in this company for too long period. He is going to start up his own business, and then he will be number one in the sector! [2, p. 2262].
35. The owner is a famous pastry chef, so the desserts here are truly *second to none* [2, p. 832].
36. She is pushing her knowledge *to the nth degree* to be able to pass her entrance exam.

Conclusion

Based on the above, it should be noted that phraseological units with ordinal numbers do not belong to measure phraseologisms, because these numbers do not indicate quantity, but indicate the order of the subject when counting. But in most cases ordinal numbers have mystical essence within phraseological units in English.

Research shows that although ordinal numbers are not productive, they are used in phraseological combinations in English. It can be concluded that *first* and *second* ordinal numbers are more widely used in phraseological combinations. In general, native speakers are more familiar with such combinations and they use these expressions in their conversations. Those who learn English as a foreign language are also aware of these combinations. Of course, for our speech to be beautiful, everyone should use such combinations.

REFERENCES:

1. Christine Ammer. *The American Heritage Dictionary of Idioms: Copyright © - Boston New York. Second edition. -2013. -920 p.*
2. Farlex International. *Idioms and Slang Dictionary: © -2017. -2591s.*
3. Richard A. Spears. *McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs: The McGraw-Hill Companies, -2005. -1080 p.*
4. Швачко С.А. *Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. Киев: Вища школа, 1981. -143с.*
5. Киньовський. В. та ін. *Едмонтон, Алберта. Українсько-англійський і англо-український словник / уклад. Українська книгарня, -1990. -679 с.*

-GAN EKAN SHAKLINING MAZMUNIY KO'RINISHLARI**Abdulxayrov Dilshod Pulatovich,**

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston

d.p.abdulxayrov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida –gan ekan shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma'nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi. Shaklda qo'shimcha va to'liqsiz fe'l beshta kategoriya ko'rsatkichi vazifasini o'taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma'nosi (o'tgan zamon) qo'shimcha bilan, modal ma'no (bevosita kuzatilmaganlik) va sintaktik xususiyati (munosabat) to'liqsiz fe'l bilan bog'langan. Zamon ma'nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma'no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: eshutilganlik, keyin bilganlik (dalilga asoslanib), xulosa (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog'liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma'no asosida amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: eshutilganlik, bevosita kuzatilmaganlik, keyin bilganlik, qulay vosita, modal ma'no, o'zlashtirialik, dialogik nutq, xabar manbayi, mikromatn, makromatn.

Аннотация. В статье кратко описаны структура, образование, произношение и грамматические значения формы -ган екан в узбекском языке посредством морфологического, контекстуального и текстуального анализа. В форме наречия и глаголы несовершенного вида служат индикаторами пяти категорий. В содержании с наречием связано значение времени (прошедшее время), с глаголом несовершенного вида связано модальное значение (косвенная не наблюдаемость) и синтаксический признак (отношение). Для выражения значения времени не требуется никакого контекста. Модальное значение проявляется тремя способами в зависимости от удобства контекста: услышанное, затем известное (на основании свидетельств), заключение (на основании свидетельств). Размер предложения (контекст) зависит от синтаксических особенностей формы. Контекстный (текстовый) анализ осуществляется на основе модального значения.

Ключевые слова: услышанность, непосредственное ненаблюдение, узнавание вследствие, удобное средство, модальное значение, косвенность, диалогическая речь, источник сообщения, микротекст, макротекст.

Abstract. The article briefly describes the structure, formation, pronunciation and grammatical meanings of the form -gan ekan in the Uzbek language through morphological, contextual and textual analysis. In the form of adverbs and imperfective verbs serve as indicators of the five categories. In the content, the meaning of time (past tense) is associated with the adverb, the modal meaning (indirect non-observability) and the syntactic feature (relationship) are associated with the imperfective verb. No context is required to express a time value. Modal meaning manifests itself in three ways, depending on the convenience of the context: heard, then known (based on evidence), conclusion (based on evidence). The size of the sentence (context) depends on the syntactic features of the form. Contextual (textual) analysis is carried out on the basis of modal meaning.

Keywords: audibility, direct non-observation, recognition as a result, convenient means, modal meaning, indirectness, dialogical speech, source of message, microtext, macrotext.

Kirish. Ma'lumki o'zbek adabiy tilida morfologik vositalar ko'pfunksiyali bo'lib, bir nechta mazmuniy va sintaktik xususiyatga ega. Ushbu maqolada **-gan ekan** shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma'nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi.

Asosiy qism. Ushbu shaklning tuzilishi, yasalishi va tuslanishi quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

Shaxs	O'zak-negiz	Mayl va zamon ko'rsatkichi		Shaxs,son va hurmat qo'shimchasi
		Qo'shimcha	To'liqsiz fe'l	
I	ol ishla			man,miz
II		gan	ekan	siz,sanlar,siz,sizlar
III		gan ekan, gan ekanlar,(i)shgan ekan		

Jadvaldan ko‘rinadiki, fe‘lning o‘zak-negizidan qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l bilan uch qismli shakl yasaladi. Undan qo‘shimcha bilan yana sakkizta shakl hosil bo‘lib uch qator to‘qqiz a‘zoli tuslanish ro‘y beradi. Uch qismli shaklda **-gan** bilan to‘liqsiz fe‘l mayl, zamon, shaxs, son va hurmat kategoriyasi ko‘rsatkichi vazifasini bajaradi. To‘rt qismli shakldan ikkitasida to‘rt, oltitasida ikkita kategoriya ko‘rsatkichi bo‘lib keladi. To‘liqsiz fe‘l **-kin, -kan, -akan** tarzida qo‘llanganda ajratib yozilmaydi: **bilganmikin, borganmikan, bilganakan**.

Shaklda qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l beshta kategoriya ko‘rsatkichi vazifasini o‘taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma‘nosi (o‘tgan zamon) qo‘shimcha bilan, modal ma‘no (*bevosita kuzatilmaganlik*) va sintaktik xususiyati (*munosabat*) to‘liqsiz fe‘l bilan bog‘langan. Zamon ma‘nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma‘no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: *eshitilganlik, keyin bilganlik* (dalilga asoslanib), *xulosa* (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog‘liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma‘no asosida amalga oshiriladi.

Avvalo *eshitilganlik* ma‘nosi namoyon bo‘ladigan gap (kontekst)larni olib qaraymiz. *-gan ekan* shakli eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun III shaxsda ko‘p qo‘llanadi. Bunday holda eshitilgan ish-harakat qisman o‘zgartirib bayon qilingan *o‘zlashtirma gap* hosil bo‘ladi. Eshitilganlik fikri bayon qilinayotgan shaxs (xabar manbayi, xabar egasi) bilan uzviy bog‘liq. Shu uchun eshitilganlikning namoyon bo‘lishiga qulaylik tug‘diruvchi vosita bilan birga xabar manbayining qanday ifodalanib qaerda kelishiga ham e‘tibor beriladi: - *Voy abrax-yey, pochchangning qumrisini nima qilding? - Nima qilibman? - Lo‘lilarga sotgan ekansanku!* (G‘. G‘ulom, Shum bola). Bu misolda xabar beruvchi (Husnibiy) oldin kelgan boshqa mikromatn tarkibida kelgan. Qulay vosita vazifasini misoldagi birinchi gap bajaradi. Bu gap tushirib qoldirilsa, ish-harakatning eshitib xabar berilgani aniq sezilmaydi. So‘zlovchi undan biror vosita (dalil) yordamida xabardor bo‘lganligiga ishora namoyon bo‘ladi. Bu misolda o‘zlashtirmalik shundan iboratki, qulay vosita vazifasidagi ko‘chirma gapning bir qismiga *ekan* yordamchi fe‘li hamda xabar manbayi qo‘shib bayon qilingan. *U ham boshidan o‘tganlarni so‘zlab ketdi: -Chimkentga bir amakisini qora tortib borgan ekan* (G‘.G‘ulom, Shum bola).

Ushbu misolda qulay vosita vazifasini muallif gapi bajarib o‘zlashtirma gapdan oldin turibdi. Xabar manbayi (*U*) *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat subyekti bo‘lib qulay vosita tarkibida kelgan. Bu gapning o‘zlashtirma gap ekanligini shundan ham bilsa bo‘ladiki, muallif gapini o‘zgartirmay *ekan* to‘liqsiz fe‘li *edi* bilan almashtirilib I shaxsqa qo‘yilsa, ko‘chirma gap hosil bo‘ladi.

Xabar manbayi so‘z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: *Momoning aytishicha, tug‘ilganlaridan beri tinmagan ekanlar* (Sh. Xolmirzaev, O‘n sakkizga kirmagan kim bor, 140). Misoldan ko‘rinib turibdiki *-gan ekan* shaklida modal ma‘noga betaraflik mavjud, chunki so‘zlovchi voqeani xabar qilar ekan o‘zini betaraf tutadi. Bundan tashqari ushbu shaklda ijtimoiy vazifa bilan bog‘liq bo‘lgan ma‘no (hurmat)ga ham betaraf munosabat mavjud. Shu sababli yozuvchi “*momoga*” bo‘lgan hurmatni *ekan* to‘liqsiz fe‘liga hurmat ma‘noni ifodalab keluvchi (*-lar*) qo‘shimchasini qo‘shish orqali ifoda etgan. Quyidagi misollarda ham shu holatni kuzatishimiz mumkin: *Shunday gaplar bo‘ldi... Akmal aka otalaridan qolgan mulkniyam ko‘rmoqchi ekanlar. Ammo-lekin To‘polonni sog‘inib qolgan ekanlar.* (Sh. Xolmirzaev, Ot yili, 392). *Bolalik chog‘larimda yuz martalab tomosha qilgan suratda tanish chehrani ko‘rdim. So‘ng tog‘am- Mirzakalon Ismoiliga niyatimni aytdim. “Avloniyimi? Bizni o‘qitganlar u kishi...” Qarangki, menga faoliyati noma‘lum bo‘lgan odam oilamiz kattalariga ustozlik qilgan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 235).

Xabar manbayi *-gan ekan* shakli ishtirok etgan mikromatn tarkibidan tashqari holatda, ya‘ni boshqa gap tarkibida ham berilishi mumkin: *Hozirgina balo misoli bo‘lib turgan odam ko‘zimga cho‘g‘dek ko‘rinib, mehrimiz tovlanib ketdi: Toshkentda bo‘lgan ekan, Vatanimizni ko‘rgan ekan! Bu olis musofirlikda u baayni Vatanimizdan bir mujda keltirgandek unga nisbatan ko‘nglimizda bir iliqlik paydo bo‘ldi* (E. A‘zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 113). Misoldan ko‘rinib turibdiki, so‘zlovchining xabarni kimdan eshitib bayon qilganini ya‘ni xabar manbayini mikromatn tarkibidan aniqlashning imkoni yo‘q. Buning uchun mikromatndan oldingi abzatsda berilgan gaplarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. O‘shanda xabar manbayi *Zanji* ekanligi va so‘zlovchi uning *Toshkent! Bo‘lganman, bo‘lganman* gapini *-gan ekan* shakli orqali o‘zlashtirib bayon qilgani oydinlashadi.

Quyidagi misolda esa qulay vosita bitta mikromatn tarkibida *-gan ekan* shakli ishtirok etgan gapdan keyin kelgan: *Bir gal Murtazo uning erini xo‘roz so‘yayotganini uzun paxsa devorga tutash tomda turib ko‘rib qolgan ekan. Shunda bolapaqir qo‘rqanidan o‘zini tutolmay yig‘lab yuboripti. Eri ajablanganicha aytib bergan shu arzimasi voqea hozir negadir qo‘shni ayolning yodiga tushib qoldi.* (Sh. Bo‘taev, Qo‘rg‘onlangan oy, 20).

Dialogik nutqda ko‘pincha axborot mazmunan va zohiran bitta gap doirasiga sig‘maganidan kontekst hajman turli darajada kengayadi:

-O'sha vaqtlarda To'polonga qo'shiladigan Xo'jayipok daryosi bo'yida yashaydigan bir muallim otini olib qolish uchun mol-mulkidan ayrilgan ekan. Kattalarga bergan ekan-da. Shu otga tegmanglar, shundan boshqa do'stim yo'q, deb... Yo'q, tag'in otni berasan, deb turib olishganida, muallim jonivorni unday yerga bog'lab qo'yib, otib tashlagan ekan. Keyin bu yurtning suvini ichmayman, deb bosh olib ketgan ekan.

-Eshitganim bor, ha rost... (Sh. Xolmirzaev, Ot yili ,316). Misolda -gan ekan shakli 4 marotaba ishlatilgan. Ta'kid borligi sababli to'liqsiz fe'l qayta-qayta qo'llanilgan, tushirib qoldirilmagan.

-gan ekan shakli takrorlanganda ta'kid nazarda tutilmasa to'liqsiz fe'lni qo'llashda tejamkorlikka rioya qilinadi: *Keyinchalik, miroxo'rning o'zini aytib berishicha, u toyning dumini orqa oyoqlariga o'rab yuborgan, yerga gursillab qulagan zahotiy oyoqlarini jun chilvir bilan kulluklashga ulgurgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 113).

Aniq shaxsning fikri o'zlashtirib bayon qilinganda xabar manbayi bir so'zli gapdan iborat bo'lishi mumkin: -O'rtoq Mira'lamov, mening nomzodimga qarshi chiqqan ekansiz, eshitdim (T. Malik, Savohil, 94). Misolda xabar manbayining egasi qo'shimcha (-dim) bilan ifodalanganligi sababli olmosh bilan ifodalanuvchi (men) tejalgan. Yuqoridagi misolda xabar manbayini ko'rsatuvchi gap eshitilgan xabar ifodalangan gapdan keyin kelgan bo'lsa, quyidagi misolda buning aksi:

-Hamma shu yerda, - Akmal chimirilib, yonbag'irdagi qariyalar davrasiga ko'z soldi, - yovuzlik qilmay chopish kerak... Saodat aka, eshitdingiz-a, huv o'sha rayonda chopilgan ko'pkarida bir o'smir tuyuq ostida qolib ketgan ekan. Ko'pkarini ma'n qilishibdi. Vaabshe...

Xabar manbayi birdan ortiq shaxs bo'lganda nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, gapning egasi faqat qo'shimcha bilan ifodalanadi. Kontekst ixchamlashib tejamkorlik zuhur bo'ladi: (-ish). -Allbatta -da, - dedi Boshbek -Lekin jo'ralari bilan g'orga kirgan ekan, topibdi, deyishadi...(Sh. Xolmirzaev, Yo'llar, yo'ldoshlar, 193).

Nutqiy maqsad-u vazifaga ko'ra bevosita kuzatilmagan xabarning ikkala qismi bitta gapda voqelanadi. Bunday holda gap kengayib so'z soni ortadi. Misol: *Tovarish Yakning aytishicha, bu muazzam koshona atigi bir yarim yil ichida bunyod etilgan ekan.* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 131). Ushbu misolda so'zlovchi *Tovarish Yakdan* eshitgan xabarni -gan ekan shakli orqali o'zlashtirib bayon qilmoqda. Gap boshidagi so'z birikmasi esa xabar manbayi vazifasini o'tab kelayotganini aytib o'tish joiz: *Vatanparvarlarning aytishicha, bu shahar milliy ozodlik g'alayoni, keyinchalik esa fuqarolar muhorabasi yillari yer bilan yakson bo'lgan ekan* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 143). Murakkab sodda gap tarkibi xabar manbayini na mikro- na makromatndan aniqlash imkonini bermasligi mumkin. Bunday holda bevosita kuzatilmaganlik ma'nosi eshitilganlik tarzida namoyon bo'ladi: *Habibulloxon Farg'ona bosmachilariga yordam va'da qilib, elchi jo'natgan ekan* (T. Malik, Savohil, 209).

So'zlovchi ish-harakatni aniq bir shaxs emas, shaxslardan eshitgan bo'lsa xabar manbayi vazifasida odamlarning aytishiga qaraganda, aytishlariga qaraganda, surishtirsam, so'rab surishtirib bilishdiki kabi vosita qo'llanadi: *So'rab surishtirib bilishdiki, o'ziyam xokisor, eng muhimi chakagiga zo'r bermaydigan ayol ekan, uning ko'z ochib ko'rgan zavji farzandsizlik tufayli boshida bir qizga uylanib ketgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 12). *Aytishlaricha, O'rta Osiyodagi Toshkent degan shaharda ham jahon yo'qsillarining dohiysiga shunga yaqin bir haykal tiklangan ekan, ammo mustaqillikka chiqqach, sotsializm g'oyalarini rad etib, uni ag'darib tashlabdilar. Afsus, afsus! Yaxshilikni bilmaganlar! Mayli, o'zlaridan ko'rishsin, bir kun kelib pushaymon qilishlari muqarrar* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 147). *Surishtirsam, Farmonqul ham, xotini ham urushda o'lgan ekan* (A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari).

Xalq og'zaki ijodi (doston, ertak, rivoyat, hikoyat, maqol va hokazo)da xabar manbayi ko'rsatilmaydi: *Mushriqlar Rasulullohni haqoratlar qilganlari yetmay, tosh otib ozor yetkazganlarida ham, muhtaram afandimiz ularni o'limga hukm etish u yoqda tursin, hatto duoyibad ham qilmagan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 26). *Fir'avn uning husniga maftun bo'lib o'ziga nikohlab olgan ekan* (O'. Umarbekov, Odam bo'lish qiyin). *O'z bolasini qo'ng'iz "oppog'im", kirpi "yumshog'im" degan ekan* (A. Qahhor, Sarob).

Xabar manbayi so'z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: *Uning aytishicha, rayon bu yilgi fondlarni ortig'i bilan olgan ekan* (O. Yoqubov, Diyonat).

Qulay vosita vazifasida kelgan xabar manbayi ba'zan bir so'zdan ifodalanadi: *Aytishingizdan, orada hech gap ham o'tmagan ekan* (A. Qahhor, Sarob). Yuqoridagi misollarda so'zlovchi ish-harakatni III shaxsdan eshitgan bo'lsa, bu misolda II shaxs (tinglovchi)ning fikrini o'zlashtirib bayon qilgan.

Ayrim holda fikri o'zlashtirilgan shaxs ish-harakatni boshqa kishidan eshitib so'zlovchiga xabar beradi: *Professorni zaril ish bilan allaqayoqqa chaqirishgan ekan. Doktor aytdilar* (O'. Hoshimov, Nur borki, soya bor). *-U ham bizga o'xshab otasidan yosh qolgan ekan, quvginlarga uchrab ko'p kulfat chekkan ekan. Menga uning tarixini Mirzoxon aytib berdi* (P. Qodirov, Yulduzli tunlar). Ikkala misolda ham ikkinchi xabar manbayini ko'rsatuvchi vosita o'zlashtirma gapdan keyin kelgan.

Ko'rinadiki *-gan ekan* shakli o'zlashtirma gapda o'tgan zamon bilan birga *eshitilganlik* ma'nosini ifodalaydi. Eshitilganlik obyektiv modallik tarzida namoyon bo'ladi. Negaki so'zlovchi birovdan eshitgan ish-harakatni tinglovchiga o'zining shaxsiy (subyektiv) munosabatini aks ettirmasdan xabar qiladi.

-gan ekan shakli II shaxsda eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun ham qo'llanadi: *Sayoq ukangdan xat keldi. Xat menga emas Dildorga* (S. Ahmad, Ufq, 413). *Jimlikni Risolat buzdi. Dildorga xat yozgan ekansan* (Mazkur asar, 435). Bu misolda xabar manbayi o'zlashtirma gapdan ancha oldin kelgan. Nutqiy vaziyat talab qilmasa xabar manbayi ifoda etilmaydi: "*Voy*" ... *dedi Munisxon, so'rashgani qo'l uzatib, shoirlik qulluq bo'lsin, kecha majlisga borgan ekansiz* (A. Qahhor, Sarob).

Gap eshitganlik yoki keyin bilganlik uchun emas, xulosa ma'nosi uchun ham qulay bo'lishi mumkin. Bunday gap *-gan ekan* shaklidagi ish harakat biror dalilga asoslangan xulosa tarzida bo'ladi: *- Hammasi masalani hal qilib kelgan ekan, - dedi Saidiy Abbosxonga -Men buni Kenjaning dadilligidan bilgan edim.* (A. Qahhor. Sarob) xulosa chiqarish uchun dalil vazifasini misoldagi oxirgi gap bajarmoqda. Shu gap tushurib qoldirilsa, *-gan ekan* shaklidagi bevosita kuzatilmagan ish-harakatning xabar manbayi aniq bo'lmay qoladi. Natijada eshitilganlik, keyin bilganlik va xulosa ma'nolariga betaraflik yuzaga chiqadi.

Xulosa lug'aviy vosita yordamida ta'kidlanadi: *-Zebi opam-chi, Zebi opam, endi Tursunboy akaga tegmaydilar. Ayamga aytayotganlarida eshitib qoldim. Nizomjonning hushi boshidan uchib ketti. Demak, Zebixonni Tursunboyga bo'lishib qo'yishgan ekan-da.* (S. Ahmad. Ufq). Ko'rindiki, so'zlovchi (*Nizomjon*) suhbatdoshidan *Zebixon*ga dahldor fikr eshitadi. Bu fikr matnning boshida kelgan bo'lib so'zlovchiga *-gan ekan* shaklidagi harakatni xulosa tarzida bayon qilishga imkon beradi. Xulosa *demak* so'zining xususiyatiga mos kelganidan shu so'z qo'llanadi. Xulosa xususiyati o'zgarsa, boshqa lug'aviy vosita ishlatiladi: *Lekin modomiki otaxon olimimizning savoli kaminaga qaratilgan ekan, javob berishga harakat qilaman.* (O. Yoqubov. Diyonat).

-gan ekan shaklining shaxsi ko'chgan bo'lishi mumkin: *Sayyorani sevib qolgan ekan, bunga u aybdor emas, ko'ngil.* (O'. Umarbekov. Odam bo'lish qiyin). Bu misolda *Sayyorani sevib qolgan* kishi o'zga shaxs bo'lmay so'zlovchining o'zi. Shuning uchun zarurat bo'lganda *-gan ekan* shaklida ham kishilik olmoshi I shaxsda qo'llanadi. Ayrim holda *-gan ekan* shakli xulosa ma'nosini ifodalash uchun I va II shaxsda qo'llanadi: *Bu xatni sizga olib qo'ygan ekanman, demak, bir narsani bilib qilganman.* (O'. Hoshhimov. Nur borki, soya bor). *Demak, bu imoratni ochlik yili slogan ekansiz-da?* (A. Qahhor. Qo'shchinor chiroqlari)

Noqulay vositaga qarab *-gan ekan* boshqa shakl yoki birikmaga xos ma'no ifodalash uchun qo'llanib matniy(nutqiy) ma'nodoshlik hosil bo'ladi: *Saidiy undan boshqa gap kutmagan ekan shekilli, ta'bi xira bo'lib yonboshladi.*(A. Qahhor. Sarob) *Oralarindan gap o'tgan ekanmi? Tuzukkina gapirmadi.*(Mazkur asar). *Kechki poezdga ikki soatcha bor. Gulchehra kelganmikin?* (O'. Umarbekov. Odam bo'lish qiyin) Birinchi misolda shekilli, ikkinchi va uchinchi misolda *-mi* ta'sirida reallik chekinib taxmin namoyyon bo'ladi. Quyidagi misolda reallikdan tashqari o'tgan zamon ma'nosi ham chekinib uning o'rniga hozirgi zamon ma'nosi ifodalangan: *Unga kiyim juda yarashardi. Hozir shinelda qandoq yurgan ekan?* (S. Ahmad. Ufq).

Xulosa: Eshitganlik keyin bo'lganlik va xulosa ma'nosi namoyyon bo'ladigan misollardan ko'rinadiki, *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat bilan bog'liq yana nimadir yuz beradi. Shunga ko'ra *-gan ekan* boshqa bir vosita bilan birga ishlatiladi. Nutqiy maqsad-u vazifasiga qarab mazkur vosita turli ko'rinishda (gap, so'z birikmasi, so'z) *-gan ekan* shaklidan oldin yoki keyin, u bilan bitta yoki boshqa gap keladi. Nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, u qo'llanmay nazarda tutiladi. Shuni inobatga olib *-gan ekan* shaklining sintaktik xususiyati munosabatdan iborat deymiz.

ADABIYOTLAR :

1. Zikrillayev G'. *Ruh va til. -Toshkent: Fan, 2018. -464 b.*
2. Abdullayev A.B. *Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zga gaplarning ifoda formalari. -Toshkent, 1983. -212 b.*
3. Zikrillayev G'.. *O'zbek tili morfologiyasi. -Buxoro, 1994.*
4. Zikrillayev G'.. *Истиқлол ва она тили таълими. -Тошкент, -111б.*
5. Abdurahmonov G'. *Qo'shma gap sintaksisi asoslari. -Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1958. -325b.*
6. Abdulxayrov D. *Nemis tili so'z boyligining oshishida sharq tillarining o'rni //Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2022. - Т. 13. - №. 13.*
7. Jumayev E. *-(a) p ekan shakli va uzlashtirma buyruq // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2021. - Т. 3. - №. 3.*
8. Jumayev E. *O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2023. - Т. 27. - №. 27.*
9. Ruziev Y. *O'zbek tilida o'zlashtirma nutq va gap // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2022. - Т. 26. - №. 26.*
10. Puziev Я. Б. *Ўзбек тили нуослигида кўчирма ва ўзлаштира нутқнинг талқину тавсифи // Scientific reports of Bukhara State University. - 2022. - С. 68.*